

**Rafał Marcin Leszyński, Agnieszka
Teresa Tys**

**Miłość jako centralna kategoria w
refleksji wychowawczej Pawła
Hulki-Laskowskiego**

Studia z Teorii Wychowania 7/3 (16), 77-94

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Rafał Marcin Leszczyński, Agnieszka Teresa Tys

Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie

Miłość jako centralna kategoria w refleksji wychowawczej Pawła Hulki-Laskowskiego

Wstęp

Wspominając twórcze i pracowite życie Pawła Hulki-Laskowskiego, zakończone 29 października 1946 roku w cieszyńskim szpitalu, Adolf Badura napisał, że śmierć Hulki jest nie tylko stratą dla kultury polskiej, „ale również dla europejskiej literatury religioznawczej i humanizmu”¹. Owe podniosłe słowa, przedstawiające Hulkę jako humanistę i religioznawcę europejskiego formatu, dla wielu czytelników niniejszego artykułu mogą być niejasne, a to dlatego, iż postać Pawła Hulki-Laskowskiego jest obecnie mało znana, pomimo że w okresie II Rzeczypospolitej należał on, obok Stefana Żeromskiego, do czołowych polskich pisarzy wyznania ewangelicko-reformowanego². Hulka był ponadto religioznawcą i filozofem, teologiem ewangelicko-reformowanym, tłumaczem, działaczem społecznym i ewangelickim oraz wychowawcą ludu. W opracowaniu tym interesować nas będzie przede wszystkim ów ostatni aspekt aktywności Hulki, a zwłaszcza propagowane przez niego wychowanie ku miłości, stanowiące istotę jego poglądów pedagogicznych, które powiązane były ściśle z ewangelicką teologią liberalną i protestantyzmem kulturowym. Związek ów trzeba podkreślić, gdyż w osobie Pawła Hulki-Laskowskiego polska pedagogika okresu międzywojnia otrzymała pedagoga protestanckiego opierającego swoje koncepcje wychowawcze

¹ A. Badura, *Śp. Paweł Hulka-Laskowski. Hołd pośmiertny wielkiemu humaniście*, „Strażnica Ewangeliczna” 1946, nr 8/9, s. 2.

² Por. I. D. Molnár, *Polscy pisarze kalwińscy a narodowy kanon literacki*, „Studia Slavica” 2007, nr 1-2, s. 297; R. Leszczyński (senior), *Pośrednik – Paweł Hulka-Laskowski*, w: *Kalendarz ewangelicko-reformowany na rok 1994*, Semper, Warszawa 1993, s. 42.

na teologii ewangelickiej. Artykuł niniejszy ma za zadanie przypomnieć o tym fakcie. Zanim jednak przejdziemy do analizy Hulkowych poglądów na wychowanie i bardzo istotnej dla Laskowskiego kategorii miłości, należy przyrzeć się nieco biografii ewangelickiego uczonego, gdyż dzięki niej łatwiej zrozumiemy jego twórczość.

Zarys biografii

Paweł Hulka-Laskowski urodził się w Żyrardowie 25 czerwca 1881 roku w rodzinie ewangelicko-reformowanej o czesko-braterskich korzeniach³. Jego rodzice – Josef Hůlka i Alžběta z Hovorków – byli robotnikami w żyrdowskiej fabryce lnu⁴. Młodego Pawła Hulkę czekała więc przyszłość przy fabrycznym warsztacie⁵. Okazał się on jednak dzieckiem ambitnym, zdolnym i ciekawym świata⁶. Już w trzyklasowej przyfabrycznej szkole odznaczał się talentem i wiedzą, którą zdobywał nie tylko na lekcjach, ale także zaczytując się książkami ze szkolnej biblioteki⁷. Brak funduszy na naukę w gimnazjum spowodował, iż przyszły pisarz w jedenastym roku życia poszedł do pracy w Zakładach Żyrardowskich⁸. Zarobione pieniądze przeznaczał w większości na zakup książek, które czytał po nocach, dzięki czemu samodzielnie

³ Zamieszkali w Polsce bracia czeszy już w 1555 roku zawarli unię z małopolskimi ewangelikami reformowanymi. Obydwa wyznania coraz bardziej zbliżały się do siebie, aż wreszcie w pierwszej połowie XVII wieku utworzyły wspólny Kościół (A. T. Tys, *Początki wyznania ewangelicko-reformowanego w Rzeczypospolitej*, w: R. M. Leszczyński (red.), *Biblia brzeska – historia, język, teologia. Materiały z konferencji odbytej we Wrocławiu 8 czerwca 2013 roku*, Fot-Graf, Łódź 2013, s. 18; H. Gmiterek, *Bracia czeszy i ich Kościół w Polsce w XVI-XVII wieku*, w: R. M. Leszczyński (red.), *Paweł Hulka-Laskowski – pisarz, religioznawca, bibliofil i pedagog*, Chowanna, Łódź 2016, s. 38-50; tenże, *Kalwinizm po czesku? Kościół ewangelicko-reformowany i Jednota braci czeskich w Rzeczypospolitej XVI wieku*, w: D. Chemperek, *Ewangelicyzm reformowany w pierwszej Rzeczypospolitej. Dialog z Europą i wybory aksjologiczne w świetle literatury i piśmiennictwa XVI-XVII wieku*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2015, s. 88-103).

⁴ Por. P. Hulka-Laskowski, *Mój Żyrardów. Z dziejów polskiego miasta i z życia pisarza*, Czytelnik, Warszawa 1958, s. 15-16; tenże, *Księżyc nad Cieszynem. Wspomnienia z lat niewoli i dni wyzwolenia*, Literatura Polska, Katowice 1946, s. 9. Zob. też T. Stodola, *Rody zelowskie i ich potomkowie*, „Nowiny Zelowskie” 2012, nr 8, s. 5; R. Leszczyński (senior), *Hulka-Laskowski Paweł*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 10, IH PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962-1964.

⁵ R. Leszczyński (senior), *Trudne życie*, w: R. Leszczyński (red.), *Paweł Hulka-Laskowski (1881-1946). Szkice do portretu*, Petit, Żyrardów 1995, s. 5.

⁶ Por. P. Hulka-Laskowski, *Mój Żyrardów...*, dz. cyt., s. 47.

⁷ Por. tamże, s. 77-86, 100.

⁸ Por. tenże, *Księżyc...*, dz. cyt., s. 10.

przerobił program szkoły średniej, Hulka nie pogodził się bowiem z myślą, iż z powodów finansowych droga do wyższego wykształcenia została przed nim zamknięta⁹. Na szczęście wieść o zdolnym samouku dotarła przypadkowo do właściciela fabryki w Żyrardowie, Karola Dittricha, który postanowił sfinansować jego studia¹⁰.

W roku 1903 Laskowski wyjechał na uniwersytet w Heidelbergu, aby zgłębiać tam filozofię i religioznawstwo¹¹. W Niemczech zetknął się z ewangelicką teologią liberalną, której stał się zwolennikiem¹². Pomimo iż heidelberscy profesorzy zachęcali go do napisania doktoratu i habilitacji, oferując zatrudnienie na uniwersytecie, wolał powrócić do kraju (1908), gdzie zaangażował się w działalność na rzecz robotników¹³. W roku 1915 założył w Żyrardowie „Klub Robotniczy”, którego celem było prowadzenie pracy oświatowej wśród proletariuszy i wychowywanie ich na „(...) świątłych polskich obywateli”¹⁴. Laskowski był także współtwórcą stowarzyszenia „Samokształcenie”, w którym wykładał historię cywilizacji¹⁵. Z kolei w latach 1926-1934 walczył na łamach prasy o prawa robotników z fabryki żyrardowskiej, wyzyskiwanych przez jej francuskich właścicieli, zyskując opinię znawcy problematyki robotniczej oraz przydomek *Gandhi Żyrardowa*. Swoją kampanię przeciwko francuskim kapitalistom uwieńczył Hulka sukcesem, gdyż Zakłady Żyrardowskie zostały przejęte przez państwo, co wyraźnie poprawiło ich sytuację¹⁶.

⁹ Por. tenże, *Mój Żyrardów...*, dz. cyt., s. 107-111, 124.

¹⁰ Por. tamże, s. 138.

¹¹ Por. R. Leszczyński (senior), *Paweł Hulka-Laskowski wobec kultury czeskiej*, w: R. Leszczyński (red.), dz. cyt., s. 44.

¹² Por. P. Hulka-Laskowski, list do Pawła Kotasa z 08. 12. 1943, s. 1; tenże, list do Pawła Kotasa z 28. 02. 1944, s. 1-2. Listy Hulki pochodzą z archiwum śp. Jana Brody ze Skoczowa. Autorowi niniejszego artykułu udostępniła je córka J. Brody, p. Marta Mattes. Zob. na ich temat J. Broda, *Z listów Pawła Hulki-Laskowskiego do Cieszyniaków*, w: R. Leszczyński (red.), dz. cyt., s. 91-102.

¹³ Por. P. Hulka-Laskowski, list do ks. Andrzeja Wantuły z 19. 09. 1941, s. 3; A. Badura, dz. cyt., s. 2.

¹⁴ P. Hulka-Laskowski, *Mój Żyrardów...*, dz. cyt., s. 201.

¹⁵ Rękopiśmienne notatki z wykładów Hulki wygłoszonych przez niego w „Samokształceniu”, jak i teksty jego odczytów dla robotników przechowywane są w dziele zbiorów specjalnych Biblioteki Uniwersyteckiej w Łodzi. Zob. na ich temat M. Kuna, *Spuścizna rękopiśmienna Pawła Hulki-Laskowskiego w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Łodzi*, w: R. Leszczyński (red.), dz. cyt., s. 81-89; J. Konieczna, *Zbiory Pawła Hulki-Laskowskiego w Bibliotece Uniwersytetu Łódzkiego*, w: R. M. Leszczyński (red.), *Paweł Hulka...*, dz. cyt., s. 130-142.

¹⁶ Por. A. Gryciuk-Strižencová, *Paweł Hulka-Laskowski w obronie robotników Żyrardowa (1926-1934)*, w: R. Leszczyński (red.), dz. cyt., s. 65-73; A. Janiak-Jasińska,

Wkrótce po powrocie z Heidelbergu Laskowski stał się cenionym religioznawcą i publicystą, utrzymującym kontakty z wybitnymi polskimi i zagranicznymi intelektualistami (np. Andrzejem Niemojewskim, Wincentym Lutosławskim, Tadeuszem Micińskim, Tomaszem Masarykiem). Jego nazwisko było niemal wszechobecne na łamach polskich pism literackich, religioznawczych, wolnomyślicielskich i protestanckich. Żyrardowianin pisywał także do periodyków zagranicznych: „L'Europe Centrale” oraz „Slavische Rundschau”¹⁷. Hulka wydał również kilkanaście rozpraw zwartych dotyczących zagadnień filozoficzno-religioznawczych¹⁸. Jest on także autorem pierwszej powieści dotyczącej sytuacji polskich ewangelików w II Rzeczypospolitej pt. *Porucznik Regier* (1927)¹⁹, a także dwóch autobiografii: *Mój Żyrardów. Z dziejów polskiego miasta i z życia pisarza* (1934) oraz *Księżyc nad Cieszynem. Wspomnienia z lat niewoli i dni wyzwolenia* (1946)²⁰.

Zarysowując biografię Hulki nie można zapominać, że był on cenionym tłumaczem literatury czeskiej, aczkolwiek przekładał także utwory z języka rosyjskiego, niemieckiego, francuskiego i angielskiego. Hulka odkrył dla Polaków twórczość Karela Čapka oraz Jaroslava Haška. To on jako pierwszy przetłumaczył na polski Haškowe *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*. Pomimo kilku późniejszych przekładów *Szwejka* tłumaczenie Hulki cieszy się niegasnącym zainteresowaniem czytelników²¹.

Hulkę zajmowała również sprawa stosunków polsko-czeskich. Choć pamiętał, iż ojczyzną jego przodków były Czechy, to jednak czuł się Polakiem

Działalność Pawła Hulki-Laskowskiego na rzecz robotniczej społeczności Żyrardowa, w: R. M. Leszczyński (red.), *Paweł Hulka...*, dz. cyt., s. 106-129.

¹⁷ Por. J. Namiębło, *Paweł Hulka-Laskowski w tradycji Żyrardowa i w pamięci jego mieszkańców*, „Żyrardowskie Zeszyty Literackie” 2015, nr 1, s. 22; R. Leszczyński (senior), *Trudne...*, dz. cyt., s. 7; R. M. Leszczyński (junior), *Całozyciowe uczenie się Pawła Hulki-Laskowskiego (1881-1946) – stymulatory i bariery*, w: E. Dubas, J. Stelmaszczuk (red.), *Biografia i badanie biografii*, t. 4: *Biografie i uczenie się*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2015, s. 73.

¹⁸ Por. tamże, s. 72-73.

¹⁹ Por. I. D. Molnár, dz. cyt., s. 297.

²⁰ Por. J. Namiębło, *Paweł Hulka-Laskowski w tradycji...*, dz. cyt., s. 22.

²¹ Por. R. Leszczyński (senior), *Paweł Hulka-Laskowski wobec kultury...*, dz. cyt., s. 43-63; tenże, *Trudne...*, dz. cyt., s. 7-8; tenże, *Hulka-Laskowski Paweł*, w: A. Hutnikiewicz, A. Lam (red.), *Literatura polska XX wieku. Przewodnik encyklopedyczny*, PWN, Warszawa 2000, s. 232; tenże, *Paweł Hulka-Laskowski jako propagator czeskiej literatury w Polsce*, w: R. M. Leszczyński (red.), *Paweł Hulka...*, dz. cyt., s. 143; A. Kroh, *Paweł Hulka-Laskowski i jego przekład epopei Haška*, w: R. Leszczyński (red.), dz. cyt., s. 55-63.

i polskim patriotą²², a w swojej książce *Śląsk za Olzą* (1938), będącej owocem gruntownych badań nad historią Śląska Cieszyńskiego, zdecydowanie wystąpił przeciwko czechizacji ludności polskiej na Zaolziu²³.

Hulkowa znajomość Czech i Śląska Cieszyńskiego sprawiła, iż po drugiej wojnie światowej minister Wincenty Rzymowski zaangażował Hulkę w MSZ w charakterze eksperta od spraw polsko-czeskich. Przedsięwzięciu temu sprzyjał fakt, iż w celu podratowania zdrowia, nadszarpniętego podczas okupacji niemieckiej, pisarz przeprowadził się w połowie 1945 roku do Wisły²⁴. Okazało się jednak, że „znacznie Rzymowskiego jako ministra spraw zagranicznych RP było małe; współpraca z nim nie przyczyniała się do poprawy położenia Polaków w Czechosłowacji”²⁵. Sytuacja ta wywołała w Hulce głęboką frustrację, co pogorszyło stan jego zdrowia²⁶. Pomimo wszystko żyrardowski ewangelik do końca swoich dni pracował naukowo. W cieszyńskim szpitalu chciał przystąpić do pisania obszernej książki o Czechach. Niestety, wylew krwi do mózgu pokrzyżował te plany. Hulka pochowany został na cmentarzu ewangelickim w Cieszynie, na którym spoczywa obok żony.

Religia a kultura

Zaznaczono powyżej, iż koncepcje wychowawcze Hulki były pochodną ewangelickiej teologii liberalnej i powiązanego z nią protestantyzmu kulturowego. Prekursorem owej teologii był ewangelik reformowany, Daniel Fryderyk Ernst Schleiermacher, który w pracy *Reden über Religion an die Gebildeten unter ihren Verächtern* wyraził pogląd, iż religia sprowadza się do uczucia zależności od Absolutu (uniwersum). Dogmaty religijne, a nawet wiara w osobowego Boga, nie są wyznacznikiem życia religijnego²⁷. W ślad za Schleiermacherem teolodzy liberalni deprecjonowali dogmatyczny wymiar chrześcijaństwa, podkreślając jednocześnie znaczenie etyki, która – w ich

²² P. Hulka-Laskowski, *Księżyc...*, dz. cyt., s. 114.

²³ Tenże, *Trudne...*, dz. cyt., s. 9.

²⁴ Rzymowski pamiętał także, iż w roku 1920 Laskowski był referentem prasowym w poselstwie polskim w Pradze i doradcą MSZ w kwestiach dotyczących relacji polsko-czechosłowackich, które w owym czasie były bardzo napięte.

²⁵ R. Leszczyński (senior), *Trudne...*, dz. cyt., s. 11.

²⁶ Por. tamże.

²⁷ Por. K. Karski, *Teologia protestancka XX wieku*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1971, s. 11; tenże, *Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher życie i dzieło*, w: J. Szturc, ks. A. Malina (red.), *Ks. J. i F. Schleiermacherowie i ich czasy*, Polskie Towarzystwo Ewangelickie, Katowice 1994, s. 36.

przekonaniu – jest istotą i ukoronowaniem chrystianizmu²⁸. W centrum etyki chrześcijańskiej znajduje się natomiast miłość, dzięki której wyznawcy Chrystusa transformują doczesny świat w Królestwo Boże. Dokładnie rzecz ujmując, Królestwo Boże przychodzi do świata poprzez kulturę nasyconą etyką Chrystusową. Królestwo Boże nie jest zatem rzeczywistością eschatologiczną, ponieważ uobecnia się ono na Ziemi, gdy kultura ludzka zostaje przepojona miłością. Wychowanie ludzi ku miłości staje się zatem zasadniczym zadaniem chrześcijan. Pogląd ów i zarazem program teologów liberalnych znany jest jako *Kulturprotestantismus*²⁹.

Tezy naszkicowane w poprzednim akapicie spotykamy również u Pawła Hulki-Laskowskiego. W swoich pracach żyrdowianin bardzo często wyrażał pogląd, iż pod pojęciem Królestwa Bożego należy rozumieć kulturę ludzką podniesioną na wyższy poziom przy pomocy etyki chrześcijańskiej. Miłość głoszona przez Chrystusa stanowi – według Hulki – potęgę odrażdżającą i przemieniającą świat w Królestwo Boże, które nie ma w związku z tym charakteru eschatologicznego, ale ziemski, doczesny³⁰.

Warto zaznaczyć, że – w rozumieniu Hulki – miłość nie jest jakimś sentymentalnym uczuciem ani teorematem, ale konkretnym czynem, pracą wykonywaną na rzecz ludzi, dzięki której świat staje się lepszy i bardziej sprawiedliwy³¹. Chrystus głosił wszak „czynną miłość”, która przejawia się w działaniach zmierzających do podniesienia kultury na wyższy poziom

²⁸ Por. W. Benedyktowicz, *Co powinniśmy czynić. Zarys ewangelickiej etyki teologicznej*, Wydawnictwo Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej, Warszawa 1993, s. 54. Pogląd ten był silnie obecny zwłaszcza w szkole Albrechta Ritschla (M. Hintz, *Główne rysy duchowości ewangelickiej – nurt luterański*, „Przegląd Religioznawczy” 2012, nr 2, s. 153-154; tenże, *Etyka ewangelicka i jej wymiar eklezjalny. Studium historyczno-systematyczne*, Wydawnictwo Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej, Warszawa 2007, s. 94-97).

²⁹ Por. K. Karski, *Teologia protestancka...*, dz. cyt., s. 14-15; W. Benedyktowicz, dz. cyt., s. 55, 56; M. Hintz, *Protestancka koncepcja człowieka i kultury*, s. 1-2 [online]. Dostępny w Internecie: http://www.academia.edu/3868923/Protestancka_koncepcja_cz%C5%82owieka_i_kultury [dostęp: 13. 03. 2016].

³⁰ Por. P. Hulka-Laskowski, *Droga do kultury. Szkic społeczno-religijny*, Kompas, Łódź 1922, s. 20; K. Howorko [P. Hulka-Laskowski], *Religia a wiedza*, Kompas, Łódź 1921, s. 11; P. Hulka-Laskowski, *Polska wierząca*, Głos Ewangelicki, Warszawa 1929, s. 15-16, 54; F. Rosica [P. Hulka-Laskowski], *Strategia i taktyka bolszewizmu*, „Pielgrzym Polski” 1932, nr 11, s. 172; P. Hulka-Laskowski, list do Jana Wantuły z 24. 12. 1928, s. 1; list do Pawła Kotasa z 16. 12. 1943, s. 7.

³¹ Por. tamże, s. 39; K. Howorko [P. Hulka-Laskowski], *Religia...*, dz. cyt., s. 11; P. Hulka-Laskowski, *Rola i zadania inteligencji ewangelickiej w naszym życiu religijno-kościelnym*, Głos Ewangelicki, Warszawa 1930, s. 13-15; F. Rosica [P. Hulka-Laskowski], *Wszyscy za jednego*, „Pielgrzym Polski” 1932, nr 9, s. 142.

i w walce z niesprawiedliwością społeczną³². „Chrześcijaństwo nie jest teorią filozoficzną, ale jest czynem miłości – pisał Hulka. Nie ma zbawienia wiecznego bez zbawienia społecznego. Od teorii katechizmowych świat musi przejść do poznawania rzeczywistości i łagodzenia tej niedoli, która jest źródłem wszystkich bolszewizmów (...). Tylko czynna miłość może świat odkupić i uzdrowić”³³. Urzędnik, polityk lub nauczyciel pracujący solidnie na rzecz współobywateli i kierujący się w swoich poczynaniach ideą sprawiedliwości społecznej, dokonuje w ten sposób czynów miłości i buduje na Ziemi Boże Królestwo³⁴. Strategicznym celem Królestwa Bożego jest bowiem sprawiedliwość społeczna oraz godne i twórcze życie wszystkich ludzi. W Królestwie Bożym cel ów osiąga się poprzez praktykowanie miłości, która „równa wszystkich ludzi w prawach i likwiduje stosunki oparte na władzy jednych nad drugimi (...)”³⁵. Sprawiedliwość społeczna wypisana jest także na sztandarach bolszewików, atoli w odróżnieniu od uczniów Chrystusa podążają oni do niej drogą nienawiści, która do niczego dobrego doprowadzić nie może³⁶.

W świetle powyższego należy sądzić, iż swoje zaangażowanie w edukację robotników i w walkę o ich prawa postrzegał Laskowski jako działanie zmierzające do realizacji przykazania miłości bliźniego oraz budowy Królestwa Bożego na Ziemi. Doczesną przestrzenią, na której Królestwo to miało się zaktualizować, było rodzinne miasto Hulki, a w szerszej perspektywie cała Polska. Trzeba podkreślić ów motyw aktywności Hulki, ponieważ obserwując jego poczynania, można wyciągnąć błędny wniosek, iż Laskowski był po prostu jeszcze jednym lewicującym społecznikiem, których na ziemiach polskich w tym okresie nie brakowało. Rzeczywiście, do pewnego stopnia na wrażliwość społeczną Hulki wpłynęły koncepcje lewicowe, o których Żyrardowianin z uznaniem się wypowiadał³⁷, atoli głównym motorem jego postępowania była wizja Królestwa Bożego na Ziemi propagowana przez ewangelickich teologów liberalnych. Koncepcję ową włączył Hulka w polski, robotniczy i lewicujący kontekst, nadając jej w ten sposób niepowtarzalny, oryginalny charakter.

³² Por. P. Hulka-Laskowski, *Statyka i dynamika katolicyzmu polskiego*, „Pielgrzym Polski” 1932, nr 12, s. 182-183.

³³ Por. tenże, *Zwrot ku rzeczywistości*, „Pielgrzym Polski” 1932, nr 9, s. 132.

³⁴ Por. tenże, *Droga...*, dz. cyt., s. 18-19.

³⁵ Tenże, *Strategia...*, dz. cyt., s. 173.

³⁶ Por. tamże.

³⁷ Por. tenże, *Mój Żyrardów...*, dz. cyt., s. 71, 315, 338, 345-347, 351-353.

Wychodząc z twierdzeń teologii liberalnej, Żyrdowianin krytykował te kierunki chrześcijaństwa, których nauczanie skupia się na zagadnieniach eschatologicznych i soteriologicznych. Jego zdaniem wyznania takie kierują uwagę swoich członków ku zaświatom, odwracając ją tym samym od spraw ziemskich, a więc również od dzieła transformowania świata w Królestwo Boże. Denominacje owe wychowują ludzi biernych i pokornych, którzy w imię życia wiecznego w niebie rezygnują z walki o Ziemię, pozostawiając ją na pastwę zła³⁸. Głoszone przez nie „(...) fikcje zaświata biją ziemię wszystkimi plagami zastarzałej mitologii. Człowiek ma się zrzec szczęścia ziemskiego, aby mu dobrze było na świecie tamtym. Niestrawność, nerwice, gruźlice, raki, nieszczęśliwe małżeństwa, wojny, głody i zarazy, to wszystko toruje człowiekowi drogę do wiecznego zbawienia i mądrość kapłańska każde gardzić tym światem (...)”³⁹.

W tym miejscu dochodzimy do sprawy bardzo ważnej dla Hulki. Otóż – w jego przekonaniu – jakość poszczególnych religii należy mierzyć stopniem zaangażowania danej religii w dzieło tworzenia kultury i transformowania świata. Jedynie religie prokulturotwórcze, czyli nastawione na przekształcenie świata w miejsce, w którym człowiek może się rozwijać, żyć godnie i sprawiedliwie, posiadają zdolność tworzenia wartościowej kultury. Religia stanowi bowiem bardzo istotny czynnik kształtujący daną kulturę, gdyż wyposaża ona swoich wyznawców w określony światopogląd⁴⁰. Ludzie wychowani w duchu religii prokulturotwórczej wytwarzają wielką i wartościową kulturę, jeśli jednak światopogląd zaszczipiony człowiekowi w trakcie wychowania religijnego koncentruje się wokół życia wiecznego w zaświatach, to kulturę stworzoną przez niego będzie cechowała stagnacja⁴¹. Do religii prokulturotwórczych zaliczał Hulka zaratustrianizm, judaizm, islam oraz buddyzm⁴², natomiast wśród wyznań chrześcijańskich zdolnościami kulturotwórczymi odznacza się – w jego mniemaniu – ewangelicyzm, który wierzy, że Królestwo Boże zaczyna się już na Ziemi. Dzięki takiemu nastawieniu społeczeństwa

³⁸ Por. tenże, *Porucznik Regier*, Zwiastun Ewangeliczny, Warszawa 1927, s. 204-205; tenże, *Mój Żyrdów...*, dz. cyt., s. 70-71, 146-147, 155, 234-240, 306-307, 317-319, 339-340, 343-344; tenże, *Statyka...*, dz. cyt., s. 182-183.

³⁹ Tenże, *Człowiek*, „Wiadomości Literackie” 1935, nr 27, s. 1.

⁴⁰ Por. tenże, *Droga...*, dz. cyt., s. 3-4, 10-11; tenże, *Polska...*, dz. cyt., s. 44.

⁴¹ Por. tenże, *Rewolucjoniści*, „Wolnomyśliciel Polski” 1930, nr 20, s. 2; tenże, *Panom blagierom*, „Wolnomyśliciel Polski” 1930, nr 23, s. 18.

⁴² Por. tenże, *Twórca religii Iranu Zaratustra i jego nauka*, M. Arct, Warszawa 1912, s. 3-9.

protestanckie przodują wśród innych narodów pod względem moralnym, politycznym i gospodarczym⁴³.

Religia a wychowanie ku miłości

Z powyższego wynika, iż – zdaniem Hulki – bardzo ważnym aspektem kulturotwórczej działalności chrześcijan jest wychowywanie ludzi do miłości głoszonej przez Chrystusa, dzięki której może powstać wartościowa kultura (Królestwo Boże). Religia jest zatem potrzebna w wychowaniu człowieka, gdyż dzięki niej uczy się on żyć pięknie i czynić dobrze, „(...) ale, rzecz prosta, nie ta religia, która straszy i nakazuje, ale ta, która wzywa wszystkich ku najwyższemu celom, jednoczy i uczy kochać”⁴⁴. Chodzi tu, oczywiście, o religię prokulturotwórczą, wychowującą ludzi w duchu miłości i zaangażowania w sprawy świata. Wychowując ludzi ku miłości, kształtuje się osoby oddane pracy na rzecz bliźnich, a co za tym idzie, posiadające kompetencje kulturotwórcze i zdolne do transformacji świata w Królestwo Boże. W religii takiej nad dogmatami góruje etyka⁴⁵, a jej wyznawcy zdają sobie sprawę z tego, że miłości nauczanej przez Chrystusa nie da się wtłoczyć w ramy doktrynalne konkretnej denominacji chrześcijańskiej⁴⁶. Wychowanie religijne nie powinno więc polegać na wpajaniu w ludzi dogmatów i obrzędowości jakiegoś Kościoła, ale na wychowaniu moralnym, w którego centrum stoi miłość⁴⁷. Oznacza to, że w refleksji pedagogicznej Laskowskiego wychowanie religijne zostało sprowadzone do wychowania moralnego ku miłości.

Żyrardowianin popierał swoje stanowisko egzegezą tekstu biblijnego z *Ewangelii Mateusza* 25, 31-46, w którym jest mowa o sądzie ostatecznym. We fragmencie tym „po raz ostatni przemawia Jezus do świata, ale w słowach Jego nie ma żadnego napomknienia o jakichś wyznaniach chrześcijańskich, kościołach. Jest tylko jedna sprawa: kochałeś bliźniego, czy nie kochałeś? Jeśliś kochał, toś błogosławiony, jeśliś nie kochał, toś potępiony. Oto jest

⁴³ Por. tenże, *Polska...*, dz. cyt., s. 14; tenże, *Rekolekcje przedwyborcze*, „Jednota” 1927, nr 11, s. 161-163; tenże, *Przedmowa*, w: P. Hulka-Laskowski (red.), *Pięć wieków herezji. Wypisy z literatury polskiej*, Wydawnictwa Oświatowe, Warszawa 1960, s. 30; tenże, *Tohu-Wa-Bohu*, „Strażnica Ewangeliczna” 1946, nr 4, s. 12. Zob. na temat rozwoju społeczeństw protestanckich T. Płużański, *Filozofia dla ekonomistów*, cz. 1, Prywatna Wyższa Szkoła Handlowa, Warszawa 1995, s. 162.

⁴⁴ Por. tenże, *Droga...*, dz. cyt., s. 4. Zob. też tenże *Porucznik...*, dz. cyt., s. 69.

⁴⁵ Por. tenże, *Polska...*, dz. cyt., s. 55.

⁴⁶ Por. T. Gruda [P. Hulka-Laskowski], *Igraszki*, „Pielgrzym Polski” 1932, nr 9, s. 138.

⁴⁷ Por. P. Hulka-Laskowski, *Droga...*, dz. cyt., s. 9, 20; tenże, *Polska...*, dz. cyt., s. 39; tenże, *Porucznik...*, dz. cyt., s. 292.

wszystko i więcej nie ma nic⁴⁸. Jezus nie zapytuje sądzonych przez siebie ludzi o znajomość dogmatów zawartych w katechizmach tego lub innego wyznania, nie ocenia również prawowierności sądzonych, interesuje go wyłącznie kwestia ich miłości do bliźnich. Zdaniem Laskowskiego tekst ów jest kwintesencją nauczania Chrystusa i bezdogmatycznej religii miłości, którą powinno być chrześcijaństwo⁴⁹.

Gdy wychowanie religijne skupia się na dogmatach i obrzędowości, a nie na miłości, moralność ludzi uformowanych w ten sposób staje się powierzchowna, co widać wyraźnie na przykładzie polskiego ludu, wśród którego jest niemal tyle samo samolubów, ile wśród szlachty polskiej odpowiedzialnej za upadek I Rzeczypospolitej⁵⁰. „Chciwość, zdzierstwo, kradzież, a nawet bandytyzm rodzą się łatwo na tle takiej moralności powierzchownej. Trzeba koniecznie sięgnąć głębiej i nauczyć lud żyć pięknie, a nie jedynie prawowiernie umierać (...)”⁵¹. „Człowiek – pisał Hulka – musi zostać pozyskany dla społeczeństwa przez staranne wychowanie. Nie trałaby nas tak straszna plaga złodziejstwa i bandytyzmu, gdybyśmy troszczyli się bardziej o wychowanie szerokich mas pod względem moralnym. Spychanie całej winy na zaborców nie rozgrzesza nas. Nie mając dostatecznej ilości szkół, a przede wszystkim nie mając szkół polskich, powinniśmy byli wyzyskać dla moralnego wychowania mas ich religijność⁵². W opinii Hulki tak się jednak nie stało, ponieważ dominująca w Polsce religia kładzie nacisk na ortodoksję, a nie na ortopraksję. Tymczasem wszędzie tam, gdzie dominuje dogmat, wypierana jest prosta nauka Chrystusa o miłości bliźniego, a wraz z nią wysokie standardy moralne, co prowadzi do uwiądnienia kultury⁵³. Upadek kultury wynika także z bierności wyznawców religii opartej na dogmatach, albowiem dogmaty zniewalają, pozbawiają samodzielności myślenia,

⁴⁸ Tenże, list do Pawła Kotasa z 29. 09. 1943, s. 4.

⁴⁹ Por. tenże, list do Jana Ślawicza z 14. 01. 1942, s. 7; tenże, list do Pawła Kotasa z 16. 12. 1943, s. 4; tenże, list do Pawła Kotasa z 02. 12. 1944, s. 1; tenże, list do Jana Wantuły z 24. 12. 1928, s. 2.

⁵⁰ Por. tenże, *Droga...*, dz. cyt., s. 4, 18-19, 21; tenże, *Wielki reformator i wielki charakter. W stuletnią rocznicę zgonu Stanisława Staszica*, „Jednota” 1926, nr 2, s. 22; tenże, *Wileński Kościół Ewangelicko-Reformowany (b. Jednota litewska) na tle Reformacji i kultury polskiej*, Świt, Wilno 1936, s. 8-10; Lector [P. Hulka-Laskowski], *Wyprawa w dzieje*, „Jednota” 1926, nr 1, s. 3; tenże, *Drzazgi*, „Wolnomyśliciel Polski” 1930, nr 19, s., 15; P. Hulka-Laskowski, *Polska...*, dz. cyt., s. 39-43; K. Howorko [P. Hulka-Laskowski], *Religia...*, dz. cyt., s. 12-13.

⁵¹ Por. P. Hulka-Laskowski, *Droga...*, dz. cyt., s. 9.

⁵² Por. tamże.

⁵³ Por. tamże, s. 14-13; tenże, *Polska...*, dz. cyt., s. 22-32.

odbierając ludziom zdolność kulturotwórczą⁵⁴. Biorąc to wszystko pod uwagę, należy stwierdzić, że religia dogmatyczna „(...) wychowawczynią nie jest i być nie może”⁵⁵. Z tego powodu „religia dogmatu, zimna i sztywna, biurokratyczna i hierarchiczna, powinna ustąpić religii serca i miłości. Wówczas religia stanie się u nas czynnikiem wychowawczym, jakiego brak nam dotąd i wówczas naród nasz zostanie pociągnięty do żywego chrześcijaństwa, które jest piękne i dobre. Na bólączki, które nas trapią, jest jeden lek: żywe, szczere chrześcijaństwo, które podnosi narody na niebywale wysoki stopień kultury”⁵⁶. Wyższego poziomu kultury nie da się jednak osiągnąć przy pomocy „(...) jakichś przepisów dogmatycznych (...)”, ale jedynie za sprawą religii uczącej miłości⁵⁷.

W tym miejscu trzeba wyjaśnić, iż propagowane przez Hulkę wychowywanie ludzi w duchu miłości Chrystusowej nie pociąga za sobą dominacji w przestrzeni publicznej instytucji kościelnych. Człowiek ukształtowany przez bezdogmatyczną religię miłości nie będzie forsował w społeczeństwie nauk jakiegoś Kościoła, wychowanie ku miłości ma bowiem – w ujęciu Laskowskiego – charakter uniwersalny, akonfesyjny⁵⁸, a nawet wykraczający poza religię teistyczną. Hulka uważał, że aby praktykować miłość głoszoną przez Chrystusa niekoniecznie trzeba wierzyć w Boga, bo w etyce Chrystusowej liczą się inspirowane miłością czyny, a nie poglądy teologiczne⁵⁹.

Miłość w wykładach dla robotników

Poglądy Laskowskiego na temat wychowania ku miłości były nie tylko teoretycznymi rozważaniami intelektualisty, ale posiadały również wymiar utylitarny. Jeden z ich praktycznych przejawów stanowiła działalność oświatowa Hulki prowadzona wśród robotników żyrardowskich. W rękopiśmiennych notatkach do wykładów dla proletariuszy odnajdujemy teksty⁶⁰, w których Hulka starał się popularyzować wśród nich swoją koncepcję wy-

⁵⁴ Por. tenże, *Statyka...*, dz. cyt., s. 182-183.

⁵⁵ Tenże, *Droga...*, dz. cyt., s. 17.

⁵⁶ Tamże, s. 20.

⁵⁷ Por. tamże.

⁵⁸ Por. T. Gruda [P. Hulka-Laskowski], *Igraszki...*, dz. cyt., s. 138.

⁵⁹ Por. P. Hulka-Laskowski, list do Pawła Kotasa z 19. 10. 1943, s. 4; tenże, list do Pawła Kotasa z 18. 03. 1944, s. 2; tenże, list do Pawła Kotasa z 02. 12. 1944, s. 1; tenże, list do Jana Sławiczka z 14. 01. 1942, s. 7.

⁶⁰ Ta część artykułu bazuje na nieopublikowanych dotąd dziewięciu odczytach, jakie w latach 1918-1919 wygłosił do robotników Paweł Hulka-Laskowski. Notatki do owych wykładów znajdują się w zbiorach specjalnych Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego (dalej BUŁ).

chowania ku miłości. Najwyraźniej uważał, że kształtuje w ten sposób ludzi nastawionych prokulturotwórczo. Odczyty były więc dla niego nie tylko okazją do przekazania robotnikom określonej wiedzy, ale także sposobem na budowanie Królestwa Bożego na Ziemi.

Śpośród wykładów, jakie Laskowski wygłosił do żyrardowskich robotników, na szczególną uwagę zasługuje odczyt *Istota kultury polskiej*⁶¹, bowiem została w nim wyartykułowana *explicite* Hulkowa koncepcja wychowania ku miłości⁶². Szczególna ranga wspomnianego wykładu wynika również z tego, iż można uznać go za manifest teologii liberalnej i protestantyzmu kulturowego wraz z ich implikacjami pedagogicznymi.

Wykład ów powstał w okresie zagrożenia rewolucją komunistyczną w Europie, Hulce zależało więc na tym, aby przekonać robotników, że walka o poprawę warunków życia polskiej klasy robotniczej nie powinna wyrażać się w rewolucyjnej przemocy, gdyż wiąże się ona z nienawiścią, która jest obca narodowi polskiemu. Bezpośrednią przyczynę powstania tego odczytu ujawnił Laskowski zaraz na jego wstępie: „Obcując z robotnikami i włościanami niejednokrotnie byłem zapytywany, co też sądzę, czy będzie u nas rewolucja, czy jej nie będzie?”⁶³. Za punkt wyjścia swojej odpowiedzi obrał Laskowski negatywną definicję rewolucji. Według niego jest ona „przesileniem, wybuchem choroby w łonie organizmu społecznego”⁶⁴. Uzupełnia ją poglądem Cieszkowskiego, który uważał rewolucję za wybuch nienawiści⁶⁵. W ten sposób Laskowski określił jeden z biegunów swojego wykładu, którym jest kategoria nienawiści. Drugi biegun stanowi natomiast kategoria miłości.

Odwołując się do historii Polski, Hulka starał się wykazać, że natura narodu polskiego wyklucza podejmowanie przez Polaków działań politycznych opartych na nienawiści⁶⁶. Na przykład prawo I Rzeczypospolitej przewidywało prowadzenie wyłącznie wojen obronnych i „istotnie wojen zdobywczych, zaczepnych Polska nie prowadziła, a każda jej wojna była

⁶¹ Odczyt ów Laskowski zaprezentował dwukrotnie: w Grodzisku 14. 06. 1919 r. oraz w Radziejowicach 13. 07. 1919 r.

⁶² Nie oznacza to jednak, że w pozostałych wykładach dla robotników koncepcja owa jest nieobecna, pojawia się ona bowiem w następujących odczytach Laskowskiego: *Jak powstaje państwo?*, wykład z 03. 01. 1918, BUŁ, Rkp 5038/1, s. 22, 24; *Ojczyzna*, odczyt niedatowany, BUŁ, Rkp 5039/3, s. 4; *Duch dziejów Polski. Poznajmy samych siebie*, wykład z 14. 04. 1918, BUŁ, Rkp 5038/5, s. 18-19.

⁶³ Tenże, *Istota kultury polskiej*, wykład z 14. 06. 1919, BUŁ, Rkp 5039/2, s. 3.

⁶⁴ Tamże, s. 3, 4.

⁶⁵ Por. tamże, s. 4.

⁶⁶ Por. tamże, s. 3.

zawsze wyrazem nie nienawiści względem wroga, lecz miłości dla ojczyzny⁶⁷. Jego zdaniem Polska „podbijała ludy sąsiedzkie nie nienawiścią, lecz miłością”⁶⁸. Ukoronowaniem powyższego sposobu prowadzenia polityki zagranicznej była – zdaniem Laskowskiego – zawarta w Horodle unia Polski z Litwą⁶⁹, którą uważał za „wspaniały program polityki ojców naszych” i dowód na to, iż polska polityka zagraniczna miała charakter pokojowy⁷⁰. Identyczny wniosek sformułował, przyglądając się dziejom wewnętrznym naszego kraju w XVI wieku, czyli w dobie rozkwitu w Rzeczypospolitej Reformacji. Hulka zauważył, że w odróżnieniu od Anglii, Francji i Niemiec w renesansowej Polsce nie było Henryków VIII, nocy św. Bartłomieja itp.⁷¹. Okres ten na gruncie polskim zaznaczył się złotym wiekiem piśmiennictwa i kultury, a nie krwią i zniszczeniem. W owym czasie kultura polska stała na wysokim poziomie, gdyż obca była Polakom nienawiść plemienna i wyznaniowa⁷². Kolejną egzemplifikacją takiego stanu rzeczy jest Konstytucja 3 Maja, która reformowała kraj w duchu miłości⁷³. W przekonaniu żyrardowianina z przykładów tych płynnie konkluzja, że przemiany społeczne w II Rzeczypospolitej powinny odbywać się ewolucyjnie, gdyż naród nasz „(...) nie jest rewolucjonistą, lecz ewolucjonistą w najlepszym znaczeniu tego słowa. Nie przewrót gwałtowny, ale organiczny rozwój przyświecał mu jako hasło”⁷⁴.

Znamienne, iż Laskowski pominął w analizowanym wykładzie ciemną stronę historii Polski, np. czasy saskie, kontrreformację, wypędzenie z kraju braci polskich itp., o czym pisał w wielu innych swoich pracach. Dobór faktów historycznych w odczycie Hulki jest więc mocno niekompletny. Wydaje się, że żyrardowianin postąpił tak rozmyślnie, ponieważ wykład *Istota kultury polskiej* nie miał być prelekcją o charakterze akademickim, przekazującą jedynie pewną ilość obiektywnej wiedzy, lecz przede wszystkim wystąpieniem parenetyczno-dydaktycznym, dzięki któremu Laskowski pragnął wychować swoich słuchaczy na ludzi kierujących się miłością, a więc posiadających zdolność transformowania świata (Polski) w Królestwo Boże.

⁶⁷ Tamże, s. 7.

⁶⁸ Tamże, s. 8.

⁶⁹ Laskowski wielokrotnie odwoływał się w swoich odczytach do treści aktu unii horodelskiej (tenże, *Ojczyzna*, dz. cyt., s. 21-22; tenże, *Duch...*, dz. cyt., s. 18-19.

⁷⁰ Por. tenże, *Istota ...*, dz. cyt., s. 30-31.

⁷¹ Por. tamże, s. 9.

⁷² Por. tamże, s. 10.

⁷³ Por. tamże, s. 15.

⁷⁴ Tamże.

Zakończenie

Z rozważań zawartych w niniejszym artykule wyłania się ewangelicka wizja miłości, zgodnie z którą miłość manifestuje się w kulturotwórczych czynach i wytężonej pracy na rzecz bliźnich. Miłość pojmowana w ten sposób wiąże się jednocześnie z afirmacją doczesności i aktywności w świecie. Powyższe koncepcje, zauważalne już w teologii szesnastowiecznych Reformatorów protestanckich, zostały wyakcentowane i rozwinięte w ewangelickiej teologii liberalnej XIX i XX wieku, której ważnym przedstawicielem na gruncie polskim był Paweł Hulka-Laskowski. Badając kategorię miłości w refleksji wychowawczej Hulki, zauważymy, iż nie da się jej zrozumieć w oderwaniu od teologii liberalnej. Pomimo tego wychowanie propagowane przez żywardowianina nie miało charakteru dogmatycznego, lecz akonfesyjny i uniwersalny, wykraczający nawet poza teizm chrześcijaństwa. Stało się tak, ponieważ ewangelicka teologia liberalna, na której opierał się Laskowski, ze swej natury stara się transcendować dogmaty, stawiając na ich miejscu etykę miłości. W osobie Hulki-Laskowskiego polscy pedagodzy otrzymali więc możliwość zapoznania się z mało znaną w naszym kraju ewangelicko-liberalną koncepcją wychowania religijnego.

Bibliografia

Źródła

- Rękopisy P. Hulki-Laskowskiego w zbiorach specjalnych Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego
- Hulka-Laskowski P., *Jak powstaje państwo?*, wykład z 03. 01. 1918, Rkp 5038/1.
- Hulka-Laskowski P., *Duch dziejów Polski. Poznajmy samych siebie*, wykład z 14. 04. 1918, Rkp 5038/5.
- Hulka-Laskowski P., *Istota kultury polskiej*, wykład z 14. 06. 1919, Rkp 5039/2.
- Hulka-Laskowski P., *Ojczyzna*, wykład niedatowany, Rkp 5039/3.
- Listy P. Hulki-Laskowskiego w archiwum Jana Brody
- Hulka-Laskowski P., list do Jana Wantuły z 24. 12. 1928.
- Hulka-Laskowski P., list do ks. Andrzeja Wantuły z 19. 09. 1941.
- Hulka-Laskowski P., list do Jana Sławiczka z 14. 01. 1942.
- Hulka-Laskowski P., list do Pawła Kotasa z 29. 09. 1943.
- Hulka-Laskowski P., list do Pawła Kotasa z 19. 10. 1943.
- Hulka-Laskowski P., list do Pawła Kotasa z 08. 12. 1943.
- Hulka-Laskowski P., list do Pawła Kotasa z 16. 12. 1943.
- Hulka-Laskowski P., list do Pawła Kotasa z 28. 02. 1944.
- Hulka-Laskowski P., list do Pawła Kotasa z 18. 03. 1944.
- Hulka-Laskowski P., list do Pawła Kotasa z 02. 12. 1944.

Publikacje P. Hulki-Laskowskiego

- Gruda T. [P. Hulka-Laskowski], *Igraszki*, „Pielgrzym Polski” 1932, nr 9.
- Howorko K. [P. Hulka-Laskowski], *Religia a wiedza*, Kompas, Łódź 1921.
- Hulka-Laskowski P., *Twórca religii Iranu Zaratustra i jego nauka*, M. Arct, Warszawa 1912.
- Hulka-Laskowski P., *Droga do kultury. Szkic społeczno-religijny*, Kompas, Łódź 1922.
- Hulka-Laskowski P., *Wielki reformator i wielki charakter. W stuletnią rocznicę zgonu Stanisława Staszica*, „Jednota” 1926, nr 2.
- Hulka-Laskowski P., *Porucznik Regier*, Zwiastun Ewangeliczny, Warszawa 1927.
- Hulka-Laskowski P., *Rekolekcje przedwyborcze*, „Jednota” 1927, nr 11.
- Hulka-Laskowski P., *Polska wierząca*, Głos Ewangelicki, Warszawa 1929.
- Hulka-Laskowski P., *Rewolucjoniści*, „Wolnomyśliciel Polski” 1930, nr 20.
- Hulka-Laskowski P., *Panom blagierom*, „Wolnomyśliciel Polski” 1930, nr 23.
- Hulka-Laskowski P., *Rola i zadania inteligencji ewangelickiej w naszym życiu religijno-kościelnym*, Głos Ewangelicki, Warszawa 1930.
- Hulka-Laskowski P., *Zwrot ku rzeczywistości*, „Pielgrzym Polski” 1932, nr 9.
- Hulka-Laskowski P., *Statyka i dynamika katolicyzmu polskiego*, „Pielgrzym Polski” 1932, nr 12.
- Hulka-Laskowski P., *Człowiek*, „Wiadomości Literackie” 1935, nr 27.
- Hulka-Laskowski P., *Wileński Kościół Ewangelicko-Reformowany (b. Jednota litewska) na tle Reformacji i kultury polskiej*, Świt, Wilno 1936.
- Hulka-Laskowski P., *Księżyc nad Cieszynem. Wspomnienia z lat niewoli i dni wyzwolenia*, Literatura Polska, Katowice 1946.
- Hulka-Laskowski P., *Tohu-Wa-Bohu*, „Strażnica Ewangeliczna” 1946, nr 4.
- Hulka-Laskowski P., *Mój Żyrardów. Z dziejów polskiego miasta i z życia pisarza*, Czytelnik, Warszawa 1958.
- Hulka-Laskowski P., *Przedmowa*, w: P. Hulka-Laskowski (red.), *Pięć wieków herezji. Wypisy z literatury polskiej*, Wydawnictwa Oświatowe, Warszawa 1960.
- Lector [P. Hulka-Laskowski], *Wyprawa w dzieje*, „Jednota” 1926, nr 1.
- Lector [P. Hulka-Laskowski], *Drzazgi*, „Wolnomyśliciel Polski” 1930, nr 19.
- Rosica F. [P. Hulka-Laskowski], *Wszyscy za jednego*, „Pielgrzym Polski” 1932, nr 9.
- Rosica F. [P. Hulka-Laskowski], *Strategia i taktyka bolszewizmu*, „Pielgrzym Polski” 1932, nr 11.

Opracowania

- Badura A., *Śp. Paweł Hulka-Laskowski. Hołd pośmiertny wielkiemu humaniście*, „Strażnica Ewangeliczna” 1946, nr 8/9.
- Benedyktowicz W., *Co powinniśmy czynić. Zarys ewangelickiej etyki teologicznej*, Wydawnictwo Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej, Warszawa 1993.
- Broda J., *Z listów Pawła Hulki-Laskowskiego do Cieszyńiaków*, w: R. Leszczyński (red.), *Paweł Hulka-Laskowski (1881-1946). Szkice do portretu*, Petit, Żyrardów 1995.
- Gmiterek H., *Kalwinizm po czesku? Kościół ewangelicko-reformowany i Jednota braci czeskich w Rzeczypospolitej XVI wieku*, w: D. Chemperek (red.), *Ewangelicyzm reformowany w pierwszej Rzeczypospolitej. Dialog z Europą i wybory aksjologiczne w świetle literatury i piśmiennictwa XVI-XVII wieku*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2015.
- Gmiterek H., *Bracia czescy i ich Kościół w Polsce w XVI-XVII wieku*, w: R. M. Leszczyński (red.), *Paweł Hulka-Laskowski – pisarz, religioznawca, bibliofil i pedagog*, Chowanna, Łódź 2016.
- Gryciuk-Strižencová A., *Paweł Hulka-Laskowski w obronie robotników Żyrardowa (1926-1934)*, w: R. Leszczyński (red.), *Paweł Hulka-Laskowski (1881-1946). Szkice do portretu*, Petit, Żyrardów 1995.
- Hintz M., *Etyka ewangelicka i jej wymiar eklezjalny. Studium historyczno-systematyczne*, Wydawnictwo Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej, Warszawa 2007.
- Hintz M., *Główne rysy duchowości ewangelickiej – nurt luterański*, „Przegląd Religioznawczy” 2012, nr 2.
- Hintz M., *Protestancka koncepcja człowieka i kultury*, s. 1-2 [online]. Dostępny w Internecie: http://www.academia.edu/3868923/Protestancka_koncepcja_cz%C5%82owieka_i_kultury [dostęp: 13. 03. 2016].
- Janiak-Jasińska A., *Działalność Pawła Hulki-Laskowskiego na rzecz robotniczej społeczności Żyrardowa*, w: R. M. Leszczyński (red.), *Paweł Hulka-Laskowski – pisarz, religioznawca, bibliofil i pedagog*, Chowanna, Łódź 2016.
- Molnár I. D., *Polscy pisarze kalwińscy a narodowy kanon literacki*, „Studia Slavica” 2007, nr 1-2.
- Naziębło J., *Paweł Hulka-Laskowski w tradycji Żyrardowa i w pamięci jego mieszkańców*, „Żyrardowskie Zeszyty Literackie” 2015, nr 1.
- Karski K., *Teologia protestancka XX wieku*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1971.

- Karski K., *Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher życie i dzieło*, w: J. Szturc, ks. A. Malina (red.), *Ks. J. i F. Schleiermacherowie i ich czasy*, Polskie Towarzystwo Ewangelickie, Katowice 1994.
- Konieczna J., *Zbiory Pawła Hulki-Laskowskiego w Bibliotece Uniwersytetu Łódzkiego*, w: R. M. Leszczyński (red.), *Paweł Hulka-Laskowski – pisarz, religioznawca, bibliofil i pedagog*, Chowanna, Łódź 2016.
- Kroh A., *Paweł Hulka-Laskowski i jego przekład epopei Haška*, w: R. Leszczyński (red.), *Paweł Hulka-Laskowski (1881-1946). Szkice do portretu*, Petit, Żyrardów 1995.
- Kuna M., *Spuścizna rękopiśmienna Pawła Hulki-Laskowskiego w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Łodzi*, w: R. Leszczyński (red.), *Paweł Hulka-Laskowski (1881-1946). Szkice do portretu*, Petit, Żyrardów 1995.
- Leszczyński R. (senior), *Hulka-Laskowski Paweł*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 10, IH PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962-1964.
- Leszczyński R. (senior), *Pośrednik – Paweł Hulka-Laskowski*, w: *Kalendarz ewangelicko-reformowany na rok 1994*, Semper, Warszawa 1993.
- Leszczyński R. (senior), *Paweł Hulka-Laskowski wobec kultury czeskiej*, w: R. Leszczyński (red.), *Paweł Hulka-Laskowski (1881-1946). Szkice do portretu*, Petit, Żyrardów 1995.
- Leszczyński R. (senior), *Trudne życie*, w: R. Leszczyński (red.), *Paweł Hulka-Laskowski (1881-1946). Szkice do portretu*, Petit, Żyrardów 1995.
- Leszczyński R. (senior), *Hulka-Laskowski Paweł*, w: A. Hutnikiewicz, A. Lam (red.), *Literatura polska XX wieku. Przewodnik encyklopedyczny*, PWN, Warszawa 2000.
- Leszczyński R. M. (junior), *Całozyciowe uczenie się Pawła Hulki-Laskowskiego (1881-1946) – stymulatory i bariery*, w: E. Dubas, J. Stelmaszczyk (red.), *Biografia i badanie biografii*, t. 4: *Biografie i uczenie się*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2015.
- Płużański T., *Filozofia dla ekonomistów*, cz. 1, Prywatna Wyższa Szkoła Handlowa, Warszawa 1995.
- Stodola T., *Rody zelowskie i ich potomkowie*, „Nowiny Zelowskie” 2012, nr 8.
- Tys A. T., *Początki wyznania ewangelicko-reformowanego w Rzeczypospolitej*, w: R. M. Leszczyński (red.), *Biblia brzeska – historia, język, teologia. Materiały z konferencji odbytej we Wrocławiu 8 czerwca 2013 roku*, Fot-Graf, Łódź 2013.

Love as the central category of Pawel Hulka-Laskowski's educational reflection

This article proves that the concept of love in the educational reflection of Pawel Hulka-Laskowski (a leading evangelical writer and scientist of the interwar period) stemmed from the evangelical liberation theology. He criticised dogmatic education and promoted education based on love preached by Christ. In his view, by impregnating a culture with Christ's ethics a man driven by love creates the kingdom of God on Earth. The education to love is of a universal nature as it goes beyond ecclesiastical dogmas.